

РОЛЬ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЄДНОСТІ В УКРАЇНІ: ПРАВОВІ ЗАСАДИ

Моца Андрій Андрійович,
*кандидат юридичних наук, доцент кафедри географії та туризму
Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II
ORCID: 0000-0002-2603-6269*

Моца А.А. Роль громадянського суспільства у формуванні державної етнонаціональної політики єдності в Україні: правові засади.

У статті висвітлено роль, значення та вплив громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні. Окреслено перспективи вирішення зазначеної проблематики шляхом вдосконалення національного законодавства у сфері державної етнополітики.

По вказаній темі проаналізовані норми Конституції, Законів України «Про національні меншини в Україні», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про громадські об'єднання», Виборчого Кодексу, а також Декларації прав національностей України.

На основі проведеного аналізу, задля вдосконалення правової бази, яка регулює відносини у сфері національних меншин, запропоновано внести зміни до Конституції України та розробити нову редакцію Закону України «Про національні меншини в Україні».

Через відсутність розуміння поняття національно-культурної автономії, її місця серед інших громадських інститутів, викладена доцільність розробки й прийняття Законів України «Про національно-культурну автономію» та «Про концепцію державної етнонаціональної політики України». При цьому визначено, що національно-культурна автономія не має нічого спільного з адміністративно-територіальним поділом держави і право користуватися нею мають представники національних меншин, незалежно від місця їхнього проживання, що є особливо актуальним для дисперсно розселених меншин. Запропоновані закони мали б відповідати викликам сучасності, а в їх основу треба закласти модель співпраці та партнерства між громадянським суспільством і державою.

Обґрунтовано необхідність розробки та прийняття Закону України «Про порядок залучення громадських об'єднань до процесу формування і реалізації державної політики в Україні», який надасть можливість удосконалити механізм реалізації правової відповідальності держави перед громадянським суспільством, забезпечивши її системний та узгоджений характер.

Ключові слова: етнонаціональна політика, державна етнополітика, міжетнічні відносини, національні меншини, корінні народи, національно-культурна автономія.

Motsa Andriy. The role of civil society in the formation of state ethno-national unity policy in Ukraine: legal principles.

The article analyzes the role, significance and influence of civil society on the formation of ethno-national unity policy in Ukraine. The prospects for solving the specified issues by improving national legislation in the field of state ethnopolitics are outlined.

The specified topic analyzes the norms of the Constitution, the Laws of Ukraine «About National Minorities in Ukraine», «About Local Self-Government in Ukraine», «About Public Associations», the Electoral Code, as well as the Declaration of the Rights of Nationalities of Ukraine.

Based on the analysis, in order to improve the legal base, which regulates relations in the field of national minorities, changes to the Constitution of Ukraine, developing of a new edition of the Law of Ukraine «About National Minorities in Ukraine» were proposed.

Due to the lack of understanding of the concept of national-cultural autonomy, its place among other public institutions, the expediency of developing and adopting the laws of Ukraine «About national-cultural autonomy» and «About the Concept of State Ethnic Policy of Ukraine» was explained. It is determined that national-cultural au-

tonomy has nothing to do with the administrative-territorial division of the state and the right to use representatives of national minorities, regardless of their accommodation, which is especially relevant for dispersed minorities. The proposed laws should correspond to the challenges of modern times, and in their basis a model of cooperation and partnership between civil society and the state must be placed.

The necessity of developing and adopting the Law of Ukraine «About the procedure for attracting public associations to the process of formation and implementation of state policy in Ukraine», which will provide an opportunity to improve the mechanism of implementing the state responsibility before civil society, ensuring its systematic and consistent character was discovered.

Key words: ethno-national policy, state ethno-politics, interethnic relations, national minorities, indigenous people, national and cultural autonomy.

Постановка проблеми. У контексті сучасних євроінтеграційних процесів, еволюції громадянського суспільства, глобалізації, численних викликів сьогодення, анексії АР Крим та м. Севастополя, війни на Сході держави, інших антиукраїнських провокацій та інформаційних атак, спрямованих на розпалювання міжнаціональної ворожнечі, важливого значення набуває дослідження питань етнонаціональної політики єдності в Україні, ролі, значення громадянського суспільства у формуванні етнонаціональної політики єдності в державі.

Досвід попередніх років незалежності України переконливо свідчить, що розбудова потужного громадянського суспільства – це обґрунтована нині об'єктивна необхідність. Без потужного громадянського суспільства не буде потужної демократичної України серед держав Європейського Союзу. Україна взяла курс на максимальну відкритість органів державної влади з громадянським суспільством. Революція Гідності відкрила новий етап розвитку громадянського суспільства, продемонструвала вплив громадськості на суспільно політичні перетворення в державі. Прийнята у вересні 2021 року Національна Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 рр. покликана консолідувати громадянське суспільство шляхом забезпечення рівності прав громадян України всіх національностей [1].

Окупація частини території нашої держави та воєнний конфлікт на сході України значною мірою вплинули на забезпечення прав і свобод представників всіх національностей та порушили баланс у міжконфесійних і міжетнічних відносинах. Нині головною метою консолідації є загальнонаціональна єдність та загальнонаціональний діалог задля збереження конституційного ладу, територіальної цілісності України, відновлення миру в Україні [2].

Формулювання цілей статті. Метою статті є дослідження ролі, значення та впливу громадянського суспільства на формування етнонаціональної політики єдності в Україні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми ролі і значення громадянського суспільства у забезпеченні політики етнонаціональної єдності, правове регулювання таких процесів досліджувалися такими авторами, як Ю.Бисага, О.Биков, В.Котигоренко, Л.Лойко, О.Майборода, В.Свтух та ін.

Вклад основного матеріалу. Світова практика і, в першу чергу, практика багатонаціональних країн-учасниць ЄС засвідчує, що національні меншини є важливим, а в окремих випадках, і рушійним елементом гармонійно розвиненого громадянського суспільства, до побудови якого прагне Україна.

Враховуючи підвищення ролі громадянського суспільства в різних сферах діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування, зокрема щодо впровадження реформ на підтримку ініціатив громадськості, а також з метою налагодження ефективного діалогу і партнерських відносин органів державної влади та органів місцевого самоврядування з організаціями громадянського суспільства, насамперед з питань забезпечення прав і свобод людини й громадянина при органах державної влади та органах місцевого самоврядування, їх структурних підрозділах створюються і працюють громадські ради та інші інститути громадянського суспільства [3].

Інститути громадянського суспільства, в тому числі інститути національних меншин, є важливим фактором, який відіграє одну з ключових ролей у впровадженні суспільних змін, зокрема, у частині удосконалення державного управління у сфері національних меншин, поліпшення самоорганізації і представництва в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, підвищенні ефективності реалізації правових механізмів захисту прав національних меншин, задоволення їх мовних, освітніх, культурних, інформаційних і релігійних потреб та участі у транскордонному співробітництві [6].

З погляду законодавчого забезпечення прав національних меншин в Україні склалася досить вагома база нормативних документів, що надає інститутам громадянського суспільства, представникам національних спільнот широкі можливості для реалізації своїх прав. Так, право меншини на існування в законодавстві України закріплене в Конституції України [7]: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і

спрямованість діяльності держави» (ст. 3), «рівність перед законом громадян України без привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного чи соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» (ст. 24).

Згідно з Декларацією прав національностей України, «дискримінація за національною ознакою забороняється й карається законом» [8]. Також до цієї групи прав можна віднести інші права, що закріплені в Законі України «Про національні меншини в Україні» [9]: право на вільний вибір і зміну національності (ст. 11); право на національне прізвище, ім'я та по батькові (ст. 12); право на вибір способу та форми здійснення своїх прав як одноосібно, так і колективно (ст. 13); право на охорону навколишнього середовища в місцях їх історичного й сучасного розселення (ст. 10); право на встановлення і підтримання зв'язків з особами своєї національності як усередині країни, так і за кордоном (ст. 15) та деякі інші.

Право представників національних меншин на користування здобутками власної культури і мови, використання і вивчення рідної мови визначене в статті 53 Конституції України: «Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства». Стаття 11 Конституції України закріпила право національних меншин і корінних народів на збереження ними етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності.

У законодавстві України передбачені рівні права на здобуття освіти, гарантовані всім громадянам, незалежно від етнічного походження. Відповідні положення містять статті 10, 11, 53 Конституції України, статті 6 та 7 Закону України «Про національні меншини в Україні». Право на безкоштовну освіту в усіх державних навчальних закладах для будь-кого, незалежно від статі, раси, національності, соціального і майнового стану, роду та характеру занять, світоглядних переконань, належності до партій, ставлення до релігії, віросповідання, стану здоров'я, місця проживання та інших обставин, гарантоване Законом України «Про освіту» [10].

Зауважимо, що зараз час переосмислити пріоритети і парадигми етнонаціональної політики та вжити заходи щодо удосконалення національного законодавства у сфері етнонаціональної політики. Якщо в минулому щодо етнонаціональних спільнот і громадянських інститутів держава виконувала контролюючу роль, то нині, відповідно до Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства, в основі етнонаціональної політики є модель співпраці. Отже, до функцій органів державної влади належить координація цих питань. [4]

Назріла потреба внесення змін до Конституції України. Базові нормативно-правові акти з питань прав людини, національних меншин, міжнаціональних відносин були прийняті в перші роки незалежності України. На сьогодні окремі положення застаріли, навіть суперечать чинній Конституції України. При внесенні змін до Конституції України необхідно усунути термінологічні неузгодженості понять/колізій у сфері етнонаціональної політики. Зокрема, узгодження потребує термін «національна меншина», який не містить чіткого критерію, за яким представників того чи іншого етносу України можна було б зараховувати до національних меншин. Формулювання не визначає ані часових критеріїв проживання на певній території як умови набуття відповідного статусу, ані певного кількісного цензу для представників тієї чи іншої національності. Окрім того, це суттєво ускладнює застосування положень законів, які так чи інакше торкаються сфери етнонаціональної політики, і, відповідно, викривляє самі процедури забезпечення й захисту прав національних меншин. [4]

Наступним поняттям, яке необхідно більш конкретно визначити в законодавстві, є «місця компактного проживання національних меншин». Цей термін вживається в низці законодавчих актів, але ніде не має його чіткого визначення і тлумачення. Це, у свою чергу, робить саме поняття надто гнучким для його правового застосування й закладає потенціал для того, щоб надавати відповідного статусу будь-якій території, на якій проживають представники незначної частини національних меншин. Зокрема, у Декларації прав національностей України містяться такі категорії як «національні групи» (ст. 1), «національно-адміністративні одиниці» (ст. 2) та інші, що в подальшому не отримали свого закріплення і розвитку в чинному законодавстві про національні меншини в Україні. На жаль, в інших законах України, в тому числі міжнародних договорах України, ратифікованих Верховною Радою, правовому регулюванню інституту національних меншин України чи навіть його окремим структурним елементам приділена також незначна увага. Більшість міжнародних актів у сфері захисту прав національних меншин, до яких приєдналася Україна, мають рекомендаційний характер. Зокрема, це стосується Лаундських рекомендацій щодо ефективності участі національних меншин у громадсько-політичному житті. [4]

Викликає неоднозначне сприйняття суспільства ратифікація Європейської хартії регіональних мов або мов меншин та інші [11].

У ст. 6 Закону «Про національні меншини в Україні» вказується: «Держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію». При цьому, національне законодавство не визначає обсяг повноважень, яким було б доцільно наділити органи управління національно-культурної автономії. Також відсутнє розуміння поняття національно-культурної автономії, її місця серед інших громадських інститутів. Отже, є нагальна необхідність розроблення та прийняття Закону України «Про національно-культурну автономію».

Актуальним є питання надання національно-культурним автономіям політичного статусу, оскільки організаційно-правові засади національно-культурної автономії у вітчизняному законодавстві не визначені, що дає привід для обговорення і політичних спекуляцій цією темою. На нашу думку, такою організаційною формою можуть виступати національні громадські об'єднання (національні товариства, національно-культурні центри, земляцтва тощо), місцеве національно-територіальне самоуправління (національні райони, селища та інші поселення), що покликані забезпечувати культурний розвиток національних спільнот з урахуванням специфічних умов їх розселення. А спроби внесення національно-культурних автономій до адміністративно-територіального поділу України як окремих суб'єктів може призвести до загострення національних конфліктів. Отже, національно-культурна автономія не має нічого спільного з адміністративно-територіальним поділом держави і право користуватися нею мають представники національних меншин, незалежно від місця їхнього проживання, що є особливо актуальним для дисперсно розселених меншин [13; 14; 15].

Окрему увагу слід приділити законодавчому забезпеченню гарантій політичних прав національних меншин на представництво в законодавчій та виконавчій владі, а також у виборних органах місцевого самоврядування. Право національних громадських об'єднань національних меншин висувати своїх представників на виборах в органи державної влади має суто декларативний характер. Питання політичного представництва національних меншин в органах законодавчої влади досить гостро постали після переходу до пропорційної системи виборів. Це питання може бути вирішено шляхом надання виборчих квот, як це практикується в більшості країн європейської спільноти. У ст. 9 Закону України «Про національні меншини в Україні» визначено, що «громадяни України, які належать до національних меншин, мають право, відповідно, обиратися або призначатися на рівних засадах на будь-які посади до органів законодавчої, виконавчої, судової влади, місцевого і регіонального самоврядування, в армії, на підприємствах, в установах і організаціях». Відповідно до статті 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [15] «будь-які обмеження прав громадян України щодо участі у місцевому самоврядуванні залежно від їхньої раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, терміну проживання на відповідній території, за мовними або іншими ознаками забороняються».

Аналізуючи наведені положення законів України, національні меншини повною мірою наділені виборчими правами, але існують проблеми практичного характеру, які загострились у зв'язку з переходом виборчої системи України від змішаної (пропорційно-мажоритарної) до суто пропорційної. По-перше, представникам національних меншин для того, щоб стати суб'єктами політичних відносин, необхідно створити національну громадську організацію. Стаття 13 Закону України «Про національні меншини в Україні» передбачає право національних меншин на утворення громадських організацій. Сьогодні статус національних громадських об'єднань визначається Законом «Про громадські об'єднання» [16], які виконують функції політичного рекрутування населення, його активізації, виховання, формування громадської думки в практичній політичній діяльності. Для здійснення цілей і завдань, визначених у статутних документах, громадське об'єднання користується правом виступати суб'єктом цивільно-правових відносин, представляти і захищати свої законні інтереси, брати участь у політичній діяльності, проводити масові заходи (збори, мітинги, демонстрації тощо), вносити пропозиції до органів влади та управління. Особливим моментом закону «Про громадські об'єднання» є надання національним громадським об'єднанням права висувати своїх кандидатів на виборах до органів державної влади у відповідності з Конституцією України. Однак, згадана стаття Закону не знайшла свого відображення в діючому Виборчому Кодексі України [17].

Отже, національним меншинам для реалізації свого права висувати кандидатів на вибори відповідно до Закону «Про національні меншини в Україні» необхідно: 1) створювати партії; 2) вступати у виборчі блоки партій для занесення своїх представників до виборчих списків кандидатів у депутати від партій чи блоків; 3) ініціювати самовисування свого представника в одномандатних округах під час висунення кандидатів у депутати та кандидатів на посаду сільського, селищного, міського голови тощо. Водночас, не мають можливості національні громади висувати свої списки кандидатів для забезпечення прав національних спільнот, що проживають дисперсно.

Зауважимо, що будь-яка реформа Конституції буде половинчатою, якщо не буде врахована думка громадянського суспільства. Законопроекти, які стосуються внесення змін до питань діяльності національних спільнот повинні бути винесені на широке громадське обговорення з наступним врахуванням у проектах

законів дієвих пропозицій громадянського суспільства. З огляду на те, що організуючою ідеєю конституційних змін сьогодні є децентралізація, думка представників громадянського суспільства має бути врахована як у частині посилення і делегування прав місцевих громад, так і в питаннях як ці процеси вплинуть на життєдіяльність територіальної громади. Слід також врахувати етнополітичний аспект децентралізації та забезпечення права територіальних громад на самоврядування.

На часі прийняття у Верховній Раді Закону України «Про концепцію державної етнополітичної політики України», засади якого б відповідали викликам сучасності, а в основу була б покладена модель співпраці та партнерства між громадянським суспільством і державою. З метою врахування пріоритетів та проблем впровадження консолідованої державної політики у поліетнічному та багатоконфесійному українському суспільстві у процесі розроблення проекту Концепції законотворцям бажано забезпечити системний діалог з громадськими об'єднаннями та іншими інститутами громадянського суспільства, статутна діяльність яких спрямована на захист прав етнічних спільнот. [4]

Досвід законодавчого процесу останніх років засвідчує недостатню увагу з боку парламентаріїв до законотворчої роботи з питань життєдіяльності національних спільнот та врахування у цій діяльності ролі громадянського суспільства. Відсутність Закону України «Про концепцію державної етнополітичної політики України» унеможливають прийняття нової редакції Закону України «Про національні меншини в Україні». Нова редакція закону повинна бути максимально пронизана положеннями, які передбачають обов'язкову участь органів державної влади та органів місцевого самоврядування у формуванні етнополітичної політики у регіонах за активної співпраці з інститутами національних меншин. Цим питанням доцільно присвятити окремий розділ закону. [4]

Оскільки органи місцевого самоврядування повинні надавати певним територіям статус місця компактного проживання національної меншини у законі необхідно передбачити такі правові механізми, коли кожне рішення органів місцевого самоврядування, що стосується національних меншин, повинно узгоджуватися з дорадчим органом, експертами інституту громадянського суспільства, а будь-яке рішення органів місцевого самоврядування та органів державної влади у міжнаціональній сфері повинно прийматися за обов'язковою участю у підготовці проектів цих рішень з представниками громадських організацій національних спільнот та спиратися на науковий доробок вітчизняних вчених. [4]

Доцільною є розробка та прийняття Закону України «Про порядок залучення громадських об'єднань до процесу формування і реалізації державної політики в Україні», який надасть можливість удосконалення механізму реалізації правової відповідальності держави перед громадянським суспільством, забезпечивши її системний та узгоджений характер. Визначаючи правовий статус інститутів громадянського суспільства, слід чітко окреслити форми їх взаємозв'язків з державними інститутами і що найголовніше, надати їм статус суб'єкта державної етнополітичної політики.

Важливим чинником у реалізації міжнаціональних відносин є подальша гармонізація законодавства України відповідно до вимог міжнародних стандартів у цій сфері. Інтеграційні процеси на європейському континенті впливають на ефективність нормативно-правових документів, що приймаються і стимулюють подальший розвиток міжнародних і національних норм щодо статусу національних меншин, меншинних мов та культур. Національне законодавство має відображати національні реалії й виходити з інтересів усіх національних груп, що проживають на території України.

Висновки. Українська Держава з перших днів свого незалежного існування взяла курс на забезпечення прав для розвитку та самоствердження всіх етнічних груп населення, які проживають на її території. Для цього створена і постійно оновлюється правова база, ухвалюються декларації та закони, що гарантують права осіб як представників національної меншості, а також права етнічних груп як колективних суб'єктів.

Україна посідає одне з провідних місць в Європі з огляду на гарантування та відображення основних категорій прав національних меншин у чинному законодавстві, імплементації міжнародних стандартів захисту прав нацменшин. Проте, незважаючи на відповідність міжнародно-правовим нормам у цій сфері, деякі норми українського законодавства все ще залишаються певною мірою декларативними. Існує нагальна необхідність спрямувати національну правотворчість та практичну діяльність на вдосконалення національного законодавства й усунення його недоліків та невідповідностей європейським міжнародно-правовим стандартам захисту прав меншин. У законодавстві України мають бути сформульовані ефективні механізми юридичного захисту спеціальних прав національних меншин. Необхідно ухвалити національні програми і закони про державну етнополітичну політику в Україні (або про державну політику України в галузі захисту прав меншин), про державну політику щодо співвітчизників за кордоном, про застосування мов національних меншин в Україні, про національно-культурну автономію в Україні, а також посилити їх фінансовими й іншими матеріальними гарантіями.

Список використаних джерел:

1. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27.09.2021 р. № 487/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
2. Стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні. Доповідь Уповноваженого Верховної Ради з прав людини. Київ, 2015. 230 с.
3. Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV : станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text> (дата звернення: 01.01.2022).
4. Резеш Й.Й. Етнонаціональна політика України: регіональний вимір. Центр культур національних меншин Закарпаття. URL: <http://centerkylytr.pp.ua/2017/08/20/етнонаціональна-політика-україни-pe/> (дата звернення: 24.12.2021).
5. Луговий В.І. Вища освіта через дослідження: концептуальні засади здійснення й оцінювання. *Вища освіта України*. 2012. Т. 1. № 3, темат. вип. «Педагогіка вищої школи: методологія, теорія, технології». С. 16–28.
6. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Розділ 13. Розвиток конституційного права України. *Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи* : монографія / за ред. Шемшученко Ю.С. Київ, 2001. С. 358–393.
7. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
8. Декларація прав національностей України. 1 лист. 1991 р. Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів. Київ, 1994. С. 474–475.
9. Про національні меншини в Україні : Закон України від 25.06.1992 р. № 2494-XII : станом на 12 груд. 2012 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
10. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII : станом на 21 листоп. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
11. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин : Закон України від 15.05.2003 р. № 802-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
12. Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні : Закон України від 06.09.2012 р. № 5207-VI : станом на 30 трав. 2014 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5207-17#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
13. Загальна Декларація прав людини 1948 р. *Вісник Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини*. 1999, №1. С. 8–14.
14. Декларація прав людини і громадянина 1789. *НАРОДНА КОНСТИТУЦІЯ – LiveJournal*. URL: <http://constituante.livejournal.com/10253.html> (дата звернення: 24.12.2021).
15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР : станом на 1 січ. 2022 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-вр#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
15. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI : станом на 22 трав. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 24.12.2021).
16. Виборчий кодекс України : Кодекс України від 19.12.2019 р. № 396-IX : станом на 1 серп. 2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 24.12.2021).